УДК 821.512.145

Р.Ф. Харрасова

«ИКЕ ЙӨЗ ЕЛДАН СОҢ ИНКЫЙРАЗ»ГА БҮГЕНГЕ ХӘЛЕБЕЗДӘН КҮЗ ТАШЛАУ

Известный деятель татарского национального движения, писатель и публицист Г. Исхаки в произведении «Ике йөз елдан соң инкыйраз» («Исчезновение через двести лет», 1902) поднимает актуальную и поныне тему исчезновения нации.

Ключевые слова: татарская литература, проза начала XX века, повести Г. Исхаки, национальное самосознание, тема исчезновения нации.

Гаяз Исхакыйның атамада әйтелгән мәгълүм повестенда проблемаларның биш юнәлештә куелышы һәм аларга җаваплары хакында күп язалар. Алар, чыннан да, әсәрнең нигезенә салынган, һәм проблемаларны төркем рәвешендә аерып чыгару мәктәп укучысының да көченнән килә, чөнки Гаяз Исхакый милләтнең һәр кешесенә адресланган программ әсәрендә бу ачыклыкның гаять кирәклеген аңлап, әлеге эшне үзе үк башкара.

Соңгы вакытта татарларда ерак тарихы булган тәфсир, ягъни герменивтика яңадан активлашты. Европа илләрендә әдәбиятны схемачыл өйрәнә башлау шартларында укучының игътибарын текстка юнәлтү, аның язучыны, әдәби әсәрне аңлауда мөһимлеген күрсәтү уку-укытуда актуаль бер мәсьәләгә әйләнеп бара. «Ике йөз елдан соң инкыйраз»ны да өстән генә уку аңа салынган мәгънә тирәнлеген аңлаудан ерагайта. Дөрес, әсәрне шәрехләгән, фикерләрен туплаган хезмәтләр инде бихисап. Бик сайлары бар, тирәннәре дә юк түгел. Хәзер сезнең игътибарга тәкъдим ителгән бу мәкалә Гаяз Исхакый исеме күпләргә билгеле булганчы ук язылган иде. Ул әле беркайда да басылмады, фикерләре дә искермәгән. Әдипнең юбилей көннәрендә әсәрдәге милләт яшәешендә бүгенге көндә үтә мөһим саналган кайбер проблемаларга тукталу урынлы булыр.

Сүзне Гаяз Исхакыйның голяма сыйныфына мөнәсәбәтеннән башлыйк. Әдип аны милләт яшәешендә төп рольне уйный дип санаганга аерып куя һәм гомумиләштерелгән образын аеруча калкыта, иң мыскыллы, иң көчле көлү рәвешендәге җөмләләрен аңа юнәлтә. «Ике йөз елдан соң инкыйраз» әсәрендә галимнәр катламы үтә консерватив төркем буларак бәяләнә. Әлеге төркемгә дәрес бирүче мөдәррисләр дә, руханилар да, китап язучылар да керә дип белик. Консервативлык заман мөгаллимнәренә дә хас түгелмени? Алар арасында милләт һәм тел яшәеше өчен көрәшүчеләр күпме генә?!

Ни өчен төрле дәрәҗәдәге, төрле хәлдәге, төрлечә көн итүче бу катлам зур тәнкыйтькә очрый? Араларында аек карашлы

кешеләр барлыгын Г. Исхакый таный бит юкса, тасвирлый да… Таный, тик ул аларның, матди хәлләре начарлыктан, байларга хезмәт итәргә, гаделсезлеккә хезмәт итәргә мәҗбүрлеген дә белә. Җитмәсә, унтугызынчы-егерменче гасыр чигендә искелек яклы татар галәме артык иҗтимагый активлык, аңлылык күрсәткәннәргә каршы бердәм күтәрелә. Алдынгы карашлы шәхесләребез булуга карамастан, гомумән алганда да, голямалар катламыбызның, башка милләтләрнеке белән чагыштырганда, белем дәрәҗәсе бик чикле, һәм үзләре тарафыннан шуны аңлау күзәтелми. Белемне арттырып, яңача эшләү көч таләп итә. Рәхәт, җиңелрәк, уйламыйча, стратегик максатларсыз гына яшәү милләтнең бөтен табигатенә салынган, һәм аның бер социаль төркеме генә башкача була алмый. Бу сыйфатны хәтта тулы бер гасыр да җиңә алмады шикелле.

Гаяз Исхакый әйткән фикерен мисаллар, тормыш күренешләреннән тасвирлар белән дәлилләп бара. Кайвакыт ташып тормаган яисә актык акчаларын тотып, соңыннан ачлыктан үлгән байлар туен күз алдыбызга китерик: өч катлы йортның һәр почмагында кунаклар. Шуның бер бүлмәсенә генә җыелган хәзрәтләр төркеме генә дә ике өстәл тәшкил итә. Кирәге чыгар дип уйланылган һәр кеше «туй»га чакырыла, һәммәсенә бүләкләр таратыла, төп сәдакалар руханиларга бирелә, алар моны тиеш кебек кабул итә, чөнки, беренче чиратта, байлыкка-байларга хезмәт кыла. Мондый юмартлыклар һәрвакытта да киләчәккә яхшы исем калдыру өчен башкарыла, әмма хуҗалар татарда, мөселман халыкларында ашаганда шул ризыкны бирүчене мактау, гомумән, үзенә якты чырай күрсәткәнгә ялагайлануның бер гадәт икәнлеген генә аңлап бетерми.

Галим-голяма тәнкыйтьне, өйрәткәнне бер дә яратмый, үзен башкалардан нык аерып куя. Эгоистик сыйфатлар бигрәк тә руханиларда соң дәрәҗәдә көчле. Мәсәлән, авыл мөдәррисләре, хәлфәләр, һәр фәннәрдән махсус белгечләр кайтып, үзләренең дәрәҗәсе китүеннән курка. «Ике йөз елдан соң инкыйраз»дан да аңлашылганча, җәдидчә белем бирү мәктәпләргә, мәдрәсәләргә ныклап керсә, иске карашлы мөдәррис-хәлфәләрнең балалары наданрак икәнлек ачылачак. Г. Исхакый персонажлары да, бөтен кеше укый-яза белсә, аннан хат яздырмаслар, сәдака аз килер, дип уйлый. Ә бит тәрәккыят руханилар катламына сеңгән нигезсез һавалыкны да юкка чыгарачак. Алар тарафыннан томана калдырылган кара халык әлегә, алгарышның, беренче чиратта, үзенә файда итәсен аңламаганга, моңа кадәр пот дәрәҗәсенә күтәргән хәзрәтләр артыннан бара.

Г. Исхакый фикеренчә, татарда коллык психологизмын көчәйтүдә диннең роле аз түгел. Ишан дәрәҗәсенә күтәрелеп, тулы бер милләтне колың ясарга мөмкин. Әсәрдә язучы милләтебезнең, тирәннән уйламастан һәм аңышмастан, дин-сәясәт өлкәсендәге төрле идеологияләргә, агымнарга, күренешләргә бирешүчәнлеге турында яза, рухани «пот»ларга, «патша»ларга табынучан мен-

талитеты хакында сөйли. Менә без – ни өчен совет чорында коммунистлар пропагандасына сүзсез буйсынганбыз, менә без ни өчен хәзер дә, нинди генә эшләргә тотынсак та, иң башта куркулы, шигәюле күз белән тирә-ягыбызга карыйбыз. Язучы, кайта-кайта, татарларда сәяси наданлык һәм сукырлык турында сөйли, бүгенге кешенең башына сыймаслык мисаллар китерә. Дөньяви проблемаларны чишкәндә, авыл кешесе тормышын кайгырту максатыннан корылмаган Думага өмет баглау кебек беркатлыгыбыздан көлә. Болар бит барысы да бик заманча яңгыраган фикерләр.

Гаяз Исхакый «Ике йөз елдан соң инкыйраз» повестенда мөһаҗирлек проблемасын да күтәрә. Еш кына, татарларда мөһаҗирлек әдәбияты юк дәрәҗәсендә, дигәнне ишетергә туры килә. Хезмәттә аның кайбер сәбәпләре күрсәтелә. Анда ике гасыр чигендә Төркиягә барып җитеп яисә барып та җитмичә, тулаем диярлек, үлеп беткән мөһаҗирләр хакында языла. Аларның зур күпчелеге – нәкъ менә урта хәллеләр, укымышлылар, эшмәкәрләр. Бу ахмак кузгалышларның сәбәбе ни? Яңалыкка каршы тору, киләчәкне күрә белмәү, гадәттәгечә, голяма катламның ялган сүзләренә ышану. М. Галәү кебек талантлы язучының «Мөһаҗирләр» романын язуга этәргечне менә кайдан да эзләргә кирәк!

Соңгырак чор әдәбиятыбыздан Миргазыян Юнысның «Безнең өй өянке астында иде»дә без мөһаҗирлек хәрәкәтенең ачы чишелешләре белән очрашабыз түгелме?! Г. Исхакый безгә бүгенге әдәби тикшеренүләребезгә, шул исәптән күчемлелек, әдәбимәдәни бәйләнешләр һәм башкалар хакындагы хезмәтләргә юллар күрсәтә. Күпме булганбыз без, күпмебез һәм кай туфракта башын салган, исәннәрнең бүгенгесе нинди? Милли әдип татар тарихчыларына да җитди фәнни темаларны җитәрлек биреп калдыра.

Гаяз Исхакый «Ике йөз елдан соң инкыйраз»да русча укуны яклаган, димәк, руслаштыру файдасына су койган, диючеләр бар. Әсәрне җентекләп укучы бу сүзне сөйләми. Рус мәктәпләренә баруның аянычлы якларын Гаяз Исхакый үзе үк яза. Шуларда белем алган, башка халыкларның алдынгы шәхесләре белән очрашкан морза балалары хакында сөйли ул. Аларның кайберләреннән танылган кешеләр дә чыккан, әмма берсенең генә дә татар милләтенә хезмәт иткәне юк, күбесе хәтта татарлыгын танырга да теләми. «Бу гасырда болардан зарардан башка һичбер файда булмады», – ди әдип.

Чит өлкәләрдә дворян катламыннан булмаганнарның да, рус мәктәпләрен тәмамлап, ни милләтенә, ни үзенә бер-бер яхшылык эшли алмаганлыгы хакында сөйли Г. Исхакый. Рус мәктәбендә белем алуның заман модасы гына булуына борчыла. Гаять актуаль яңгырашлы сүзләр. Дөрес, ул татарларга бу мәктәпләрдә уку һөнәр алу өчен кирәк дип саный, чөнки әлегә татарның андый уку йортлары юк. Бу проблема хәзер дә чишелмәгән ләбаса. Шулай булгач, рус мәктәпләрендә уку милләтнең юкка чыгуына китерәчәк. Икенче яктан,

Исхакыйның шул заманда рус мәктәпләрендә уку кирәклеген язуы татарның, башка халыкларга кара эш көче буларак хезмәт итмичә, үз көнен үзе күрә алуын кайгыртуына кайтып кала. Һәм ул бу эшләрне вакытлыча гамәлләр дип аңлый, чөнки милләтнең алга таба мөстәкыйльлек аласына ышана.

Гаяз Исхакый, туктаусыз рәвештә рус мәктәпләрендә уку кирәклеген кабатлавы белән, татар мәдрәсәләренең аларга альтернатива түгеллеген аңлатырга, булган уку йортларыбызны тамырдан үзгәртеп корырга кирәклекне ирештерергә тели. Белем бирү проблемасын бу юл белән чишүне дә әдип вакытлы – үз мәгарифебезгә реформа ясалганчы булырга тиеш күренеш кенә дип карый. Чит милләт белән артык якынаюның милли әхлакка зыян салуы, татарларның башкалардан бары тик начар нәрсәләргә генә өйрәнүләре хакында бу әсәрендә турыдан-туры әйтеп калдыра.

Бүгенге көндә яшүсмерләр, гаилә эченә үтеп кергән фәхешлек проблемасын еш күтәрәбез. Гаяз Исхакый моның Казанда шул заманда ук чәчәк атуын, исереклекнең күзгә күренеп җәелүен яза. Сүз сәнгате, аның эчтәлеге һәм формасы, аңа тәнкыйть, әсәрләрнең милли теле, традицияләргә нигезләнүе яисә әдәби телне реформалаштыру, китап басу, вакытлы матбугат эшенең торышы, аның җитәкчелеге, эчтәлеге, юнәлеше мәсьәләләре «Ике йөз елдан соң инкыйраз»да аерым төркемчә булып бара.

Әдәбият һәм сәнгатьне янәшә кую белән беррәттән, Г. Исхакый алар хакында аерым да фикер йөртә, бик кызык чагыштырулар китерә. Милләтнең атасы белән анасы – әдәбият һәм музыка, дип әйтә. Аларның миллилеген саклауны милләтне саклау юлы дип саный. Сәнгатьнең әхлак бозу чарасы буларак кулланылу фактларын атый, шуның киң җәелүеннән курка. Аңа табигый яңгырашны кайтару, милли көйне фәхеш йортларыннан чыгару кебек бүгенгебез өчен гаять тә актуаль проблемалар күтәрә.

Рәссамлык, театр сәнгатен ничек үстерү, табиблык һәм башка һөнәрләрне үзләштерү, фәкыйрьлекне бетерү, түбән катламнар файдасына җәмгыяте хәйрияләр төзү һ.б. – болар барысы да ил, халык, милләт, аның бер кешесенә кагылышлы җитди проблемалар. Гаяз Исхакыйның күз угыннан берсе генә дә төшеп калмый. Безнең әдәбиятта бүгенгәчә нинди проблема күтәрелсә, Гаяз Исхакыйның «Ике йөз елдан соң инкыйраз»ында ул инде бар. Бу әсәрне хәтта бүгенге сәнгать төрләренең чишмә башы санарга кирәк.

Г. Исхакый татарга алдагы ике йөз елда ничек яшәячәген тасвирласа да, үзе күрмәгән вакыйгаларны язса да, әйткәннәре ни өчен ышандыру көченә ия соң, дигән сорау туа. Җавабы шулдыр: ул татарның моңа кадәр һәм шул көндә барган хәлләрен эзлеклелектә тудыра, бер нәтиҗәгә килерлек итә һәм кайвакыт тарихи фактлар белән дәлилли, шул заман кешесенә билгеле тарихи шәхесләрне телгә ала.

«Ике йөз елдан соң инкыйраз» повестеның структурасы

бик кызыклы. Ул махсус рәвештә аерым-аерым кисәкләргә бүленмәсә дә, авторның гомуми пландагы фикер сөрешен, күтәргән проблемаларын һәм аннан чыгу юлларын күрсәткән керештән, аны шул чорда татар милләтенең яшәешендә күзәтелгән фактлар, тормышкөнкүреш вакыйгалары белән раслаудан, инде киңрәк аңлатулардан торган беренче кисәктән, аерым бер кешене үзәккә куйган әдәби сюжетны эченә алган өлештән оеша дип карарга кирәк. Болардан тыш, бераз читтә торган һәм оптимистик ноталары зуррак булган Соң сүз (хатимә) дә бар.

«Ике йөз елдан соң инкыйраз» әсәренең кайсы кисәге мөһимрәк – әйтүе кыен. Бу өлешләрнең берсеннән-берсенә табигый ялганып китүенә стиль, шуны чагылдырган сыйфатларның беренчесе булган темпоритм, хис-фикер уртаклыгы ярдәмендә һәм фәлсәфәне эзлекле үстереп, сәбәп-нәтиҗәне үзара тыгыз бәйләп ирешелә.

Гаяз Исхакый, бер караганда, унтугызынчы гасырдан егерме беренче гасырга юлын өзми генә атлый, шул ук вакытта егерменче гасырның соңгы елларына ул ныклап тукталып тормый. Бу аралыкны тасвирлау бары тик егерме беренче гасырга эзлекле күчү өчен генә кирәк.

Әдип егерме беренче гасырны да ни өчен гомуми планда гына сурәтләми? Бердән, гади халыкта фәнни-публицистик китаплар уку традициясе көчле түгел. Икенчедән, җанлы тормыш картиналары аша кеше күңеленә үтү, алда әйткәннәргә ышандыру җиңелрәк. Өченчедән, милләтнең язмышын фәнни һәм тарихи яктан төп-төгәл фактлар белән фараз итү авыр. Бу очракта атаклы күрәзәче Нострадамусның катреннарын искә төшерү дә урынлы булыр. Фикер иясенә гомуми китешне күрсәтү мөһимрәк, ә ул китешнең ахыры фаҗигале. Дүртенчедән, язучы, болай эшләп, моның әле әдәби хыял гына булып калу мөмкинлеген дә күрсәтә, кешегә өмет чаткысы да сала. Ул бу хакта әсәр башында махсус рәвештә язып та куя.

Бүгенге көн Гаяз Исхакыйның егерменче гасыр буена бирелгән фаразларының тулысынча акланганлыгын исбатлады. Милләт соңга калып булса да уяныргa, үз яшәешен үз кулына алырга тиеш кебек. «Ике йөз елдан соң инкыйраз» әсәренең татар баласын тәрбияләүдә генә түгел, татарлыгын онытa барган өлкәннәрнең дөньяга күзен ачуда да роле искиткеч зур.

Харрасова Рифә Фәтхрахман кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының текстология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре